

УДК 213.08(145)005

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-88-93

Турдугулов Али Турдугулович

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, филология илимдеринин доктору,
профессор

Турдугуов Али Турдугулович

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, доктор филологических наук,
профессор,

Turdugulov Ali Turdugulovich

Kyrgyz National University J. Balasagun, Doctor of Philology, Professor

**ТЕКСТТИ ОКУП ТҮШҮНҮҮ КӨНДҮМДӨРҮ
НАВЫКИ ЧТЕНИЯ И ОСВОЕНИЯ ТЕКСТА
READING AND TEXT SKILLS**

Аннотация: Мектеп окуучуларынын билимин, билгичтигин сыноочу эл аралык PISA программасы (сынагы) текст менен иштөө көндүмдөрүн, текстти окуп түшүнүү, алар боюнча түзүлгөн суроолорго туура жооп издөө маселесине маани берет. Ошол себептен автор мында тексттин теориясы менен практикасын камтыган маселелер тууралуу ой бөлүшүүнү туура көрдү. Тилекке каршы, учурда кыргыз окумуштуулары мына ушул маселеге маани бербей келишет. Макала тексттерди киргизүү үчүн (тандоо) окуу китептеринин авторлоруна, мектеп мугалимдерине жана окуучуларга арналат.

Аннотация: Международная программа PISA по оцениванию знаний и умений учащихся, придает большое значение умению читать и понять текст, а так же правильно ответить на вопросы, составленные по тексту. В связи с чем автор данной статьи намерен обсудить теорию и практику текста, которых мы предполагаем включить в учебники. К сожалению, ныне наши ученые не придают должного внимания на данные, казалось бы, на очень важные вопросы. Статья адресована на авторов учебников, в чьи компетенции входит включение текстов в учебники, учителям общеобразовательных школ и учащимся.

Annotation: The international PISA program for assessing the knowledge and skills of students attaches great importance to the ability to read and understand the text, as well as to correctly answer questions drawn up in the text. In this connection, the author of this article intends to discuss the theory and practice of the text, which we propose to include in textbooks. Unfortunately, now our scientists do not pay due attention to the data, it would seem, to very important questions. The article is addressed to the authors of textbooks, whose competence includes the inclusion of texts in textbooks, teachers of general education schools and students.

Негизги сөздөр: Текст, баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү, лингвистика, тектология, речь, речтин биримдиги, оозеки жана жазуу речи, лексема, тексттин формалары, перифраз, синтаксисдик конструкциядагы параллелизм.

Ключевые слова: Текст, повествование, описание, рассуждение, лингвистика, тектология, речь, целостность речи, устная и письменная речь, лексема, формы текста, перифраз, параллелизмы в синтаксических конструкциях.

Key words: Text, narration, description, reasoning, linguistics, textology, speech, integrity of speech, oral and written speech, lexeme, text forms, paraphrase, parallelisms in syntax constructions.

Текст – бири экинчиси менен мазмундук жактан тыгыз байланышта болгон сүйлөмдөрдүн жыйындысы. Тексттин функциясы – бул автордун белгилүү бир маалыматты берүүдө (жазууда) колдонгон баяндоонун каражаты же ык-амалдары. Тексттин үч тиби (түрү десек да болот) бар, алар:

- Баяндоочу текст (повествование) – тигил же бул окуя тууралуу баяндап берет, айтып берет же маалымат берет. Эмне? Кантип? Кайда? Окуя качан болгон?, - дегендей.
- Сүрөттөөчү текст (описание) – адамдын же жаныбардын сырткы көрүнүшү сүрөттөлөт, табият картинасы, көркөм чыгармалардын текстиндеги пейзаждык сүрөттөөлөр дейбизби. Бул кандай, тигил кандай?, - дегендей.
- Ой жүгүртүү (ой калчоо - рассуждение) текти – автор тигил же бул окуяны түшүндүрөт, далилдейт, окуянын, болмуштун себептерин чечмелейт, түшүндүрөт. Эмне үчүн?, - дегендей. Максаты – окурманды же угарманды белгилүү бир ой-корутундуларга жетелөө, шыкак берүү.

Изилдөөнүн максаты. Мектептин тогузунчу класстарынын окуучуларына жана аларга сабак берип жаткан мугалимдерге он беш жаш курактагы баланын билимин, билгичтигин сыноочу эл аралык PISA программасы (сынагы) текст менен иштөө көндүмдөрүн, текстти окуп түшүнүү, алар боюнча түзүлгөн суроолорго туура жооп көндүмдөрүн калыптандыруу.

Изилдөөнүн методдору. Текстке анализ жүргүзүү методу, аларды салыштырма – типологиялык метод, окуучунун билими менен билгичтиктерин мугалим тарабынан баалоо методдору колдонулду. Эл аралык PISA программасына карата даярдыктын базасы мектеп. Окумуштуу К.Добаевдин жазганына караганда “бүгүнкү мектеп билим берүүнүн кынтыксыз реликт катары билим алуунун индустриалдык парадигмалары катары мүнөзүн жогото элек” [3, 63 б.].

Негизги мазмун.

Текст (латын тилинен *textus* - кездеме; токуу, бириктирүү) деген маанини билдирип, адамдын (автордун) оюнун кандайдыр бир материалдык тиркемеде берилишин айтабыз, андагы сүйлөмдөр менен символдор бири – экинчиси менен маанилик жактан тыгыз байланышта болот.

Илимде “текст” түшүнүгүнүн эки негизги түшүндүрмөсү бар, алар: имманенттүү, философиялык маанидеги кенен түшүнүк. Репрезентативдүү текст – бул кыйла тар мааниде колдонулуп, жеке мүнөз күтөт. Текстке карата болгон имманенттүү мамиле анын ички структурасын изилдөө үчүн автономдук реалдуулуктан чыгып мамиле жасайт. Ал эми репрезентативдүү текстке карата жасалган мамиле - бул маалыматты сунуш кылуунун өзгөчө формасы болуп, негизги тексттен сырт окуяларды таспийтейт.

Тил илиминде (лингвистикада) “текст” түшүнүгү кыйла кеңири мааниде колдонулуп, өзүнө оозеки жана жазуу речин камтыйт. Муну соңку мезгилдерде психоллингвистика илими да изилдеп баштады. Айталы, окумуштуу И. Р. Гальперин текстке карата мындай аныктама берет: “Текст – жазуу түрүндөгү билдирүү (оозеки речтин текстин да жокко чыгарууга болбойт), ал лексикалык, грамматикалык жана логикалык байланыштагы, белгилүү бир моралдык жоопкерчиликти күткөн, анан, албетте, адабияттык (көркөмдүк жактан) кайра иштелип чыккан сүйлөмдөрдүн бир мааниге баш ийдирилген жыйындысы” [5, 145 с.]. Мындагы негизги тезис ушул – текст эки же андан көп сүйлөмдөрдөн турат.

Тексттин маанилик бүтүндүгү. Тексттин маани – маңыздык бүтүндүгү анда баяндалып жаткан турмуштук окуянын өзүнүн (коомдук окуялар, табият көрүнүштөрү, мезгилдер, адам,

анын сырткы келбети менен жан дүйнө абалы, жансыз жаратылыштагы предметтердин абалы) биримдикте берилиши менен аныкталат.

Речтин биримдиги – бул айтыла турган же жазыла турган окуянын темасы. Тема - *тексттин ядролук борбору, ал тексттин мааниси аркылуу гана жалпылаштырылат.*

Көлөмү чоң тексттерде негизги тема бир нече подтемаларга бөлүнүп, ал эми подтемалар бир нече абзацтарга ажыратылган абалда болушу мүмкүн, аларды микротема деп да коюшат.

Ошентип, тексттин маанилик биримдигинен тексттин төмөнкү белгилери келип чыгат:

- Текст – бул тигил же бул тема боюнча айтылган ой же жазылган пикир.
- Текстте айтуучунун же жазуучунун ою, пикири реализацияланат.
- Ар кандай көлөмдөгү текст – бул салыштырмалуу автономдуу, аягына чыгарылган, бүткөн ой, оозеки же жазуу речи.
- Тексттеги сүйлөмдөр бири экинчиси менен логикалык байланышта, биримдикте болот.
- Оозеки, айрыкча жазуу текстине тема коюу шарт.
- Туура жасалган тексттин, адатта, башталышы жана аягы болот.

Окуу предметиндеги текст деген эмне?

Мындагы тексттин эмне экендигин түшүнүү үчүн төмөндө айтыла тургандарды салыштыралы.

1.Эртең менен күн чыгып, терebelди тегиз каптады. Элетте көчөгө мал чыкса, шаар ичинде автомашиналар жайнайт. Чымчыктар сайрап, жаз айы ордун жай мезгилине өткөрүп турган чагы.

2.Эртең менен таң заардан күн чыгып, анын нурлары терebelди тегиз каптады. Мындай маалда элет жеринде көчөгө мал чыкса, шаарда автомашиналар кумурскадай жайнайт. Турмуш – тиричилик шакардай кайнап, эл ар нерселер менен убара. Ошентип кеч кирет (апаларыбыз айткандай күн бир эле тутам). Мына шаар ичинде бийик орнотулган фонарлар күйдү. Автомобилдер дале токточудай эмес, алар кызарган чоң көздүү коңуздардай маңдай чырактарын (фары) жандырышты.

Мындагы чакан эки текстте тең күндүн чыгышы менен анын нурлары терebelге таркаганы тууралуу айтылды. Биринчи текстте сүйлөмдөр бири – экинчиси менен логикалык тыгыз байланышта болгон жок. Андагы ар бир сүйлөм өзүнүн гана маалыматын берип тынды. Муну толук кандуу текст деп айтууга эртелик кылат.

Ал эми экинчи текстте таң заардан башталган жашоо тиричилигинен тартып тээ кеч киргенге чейинки абалдын чакан болсо да маалыматы бар экен. Андагы ар бир сүйлөм өзүнөн мурдагысын логикалык жактан ээрчип да, толуктап да олтурат. Автор чыгармачылыгын пайдаланып салыштырууларды да ыктуу пайдаланган. Чоң көздүү коңуздардын көздөрү ошондой кызыл болот эмеспи. Грамматикалык жактан туура түзүлгөн сүйлөмдөр андагы маанини ачып бере алат. Бул чакан текстте тема бар, ошол темага баш ийдирилген ой бар. Аны “Элет менен шаар турмушу” деп атап коюуга да болот (албетте, бул шарттуу аталыш).

Корутунду.

Эми чакан корутунду чыгаралы, принцибинде, булардын экөөн тең “текст” деп атоого болот. Анткени “Текст” лексемасы, биз жогоруда айткандай латын тилинен келип, “кездеме”, “токуу”, “бириктирүү” деген маанини берип жатат, андыктан жогорудагы ар бир чакан текст мындай параметрлерге жооп берет.

Текст – бул эки же андан көп сүйлөмдөрдүн, абзацтардын ырааттуу жайгашкан абалы, алар бир темага баш ийдирилген болот да андагы негизги ой маанилик жактан бүткөн абалда болот. Кыргыз тилиндеги (бул башка тилдерге деле мүнөздүү) текст деген эмне экендигин, келгиле, билип алабы. Тексттин ички жана сырткы формаларынын биримдигин эмне камсыз кылаарын, андагы байланыштарды кайсыл каражаттар камсыз кылаарын карап көрөлү. Окуучунун ар кандай текстти түшүнүүсү анын көркөм ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта болоору белгилүү. Окумуштуу В.Алексееванын түшүнүгүндө “баланын көркөм образдуу ой жүгүртүүсүнө, анын чыгармачылыгына искусство гана түрткү боло алат, искусство балага өнүгүүнүн ишенимдүү эки формасын сунуш кылат: ишмердүүлүк жана түшүнүү” [2, 149 б.].

Аныктама.

Текст – бул сүйлөмдөрдүн (абзацтардын) ырааттуу түрдө жайгашкан жыйындысы, алар маанилик жактан да грамматикалык, логикалык жактан да бири – экинчиси менен тыгыз байланышта болот. Белгилүү бир маанини берет.

Тексттен мисал:

Токойдун ичи түнкү тынчтыктан эми гана ойгонгондой. Терebel тынч, табият сүкүт тартып турду. Асман бүркөлүп, жерге майда жааган жаандын тамчылары себелейт. Токойчу карыя сары машкесин ээрчитип токойду көздөй бет алды. Коён, суур, тыйнчычкан, дагы башка жаныбарларга жем чачыш керек эле. Мына, бийик өскөн кары карагайдын жоон бутагына жапайы аарылар чыгышты, алар таң заардан ушинтип сыртка чыгышат. – Булар бал жыйнашты бекен?, - токойчу карыя ушуну ойлоду. Эгер бал жыйналган болсо, аарылар толук ойгоно электе, алар пассивдүү кезинде балынан алыш керек эле. Жапайы аарылардын балы өтө таттуу келет. Эрте мененки чайга кошуп ичсең, тимеле, бармагыңды жалайсың...

Тексттин ички жана сырткы формалары.

Бири – экинчиси менен тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн курамы, же болбосо, текст ички жана сырткы формага ээ. Тексттин ички же сырткы формасы деген эмне? Ушуну карап көрөлү: Тексттин ички формасы – бул анын мазмуну (маңызы), темасы, автордук ой. Тексттин темасы – андагы сөз болуп жаткан нерсе (мында эмне тууралуу айтылды). Адатта, тексттин темасы анын башына коюлат, тил илиминде жана текстологияда муну заголовок деп коюшат.

Текстеги автордун ою – бул андагы негизги ой же идея, автор анысын ошол текстте бергенге аракет жасайт. Тексттин негизи ою – автор мында берейин деген (же берген) ой, окуган адамды эмнеге тартты, кандай ойго түртүп жатат, анын ошол текстти кандай максат менен жазылды. – мына ушуну текстология автордун ою деп түшүнөт.

Тексттин сырткы формасы – бул андагы композиция же болбосо, тилдик каражаттар, булардын көмөгү менен тексттеги автордук ой берилет, ишке ашырылат. Текстке карата мына ушул позициядан чыгып мамиле жасалса, анын ички жана сырткы формаларынын биримдигин эске алганда төмөнкүдө аныктама келип чыгат:

Текст – бул бир нече сүйлөмдөрдөн же абзацтардан туруп, грамматикалык, логикалык жактан бир темага баш ийдирилген чыгармачылыктын чакан түрү. Адатта, тексттин төмөнкүдөй түзүмү болот: муну биз анын композициясы деп түшүнөлү, Кириш бөлүмү, негизги бөлүк жана жыйынтык же корутунду.

Мындай түзүмдүн аткарган функциясына карап, үч типке бөлүүгө болот: баяндоочу, сүрөттөөчү жана ой жүгүртүүчү функциялары. Ошентсе да булардын ар бири өзүнчө курамга же түзүмгө ээ.

Тексттеги байланыштыргыч каражаттар.

Тексттеги сүйлөмдөр лексикалык жана грамматикалык каражаттардын көмөгү менен маанилик жактан бир бүтүндүккө баш ийдирилген болушу керек.

Лексикалык кайталанмалар

Жайдын күнү. Таң атып – атпай биз иним экөөбүз кой жайып чыктык. Аба таза, айлана тынч. Тээ тоо этектеринде коюу туман жатат.

Синонимдик алмаштыруулар

Анын ошондогу көз карашы аянычтуу эле, бир нерсе аны кыйнап турган, Анын эч нерсеге көңүлү чаппай, бир нерсе ал ойлогондой болбой калган окшойт.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр

Эскилиги жеткен бул тамды өткөн кылымда эле биздин чоң атабыз курган экен. А ички жасалгалоосун чоң энебиз элден башкача бир кооздук менен жасаган экен. Чоң энебиз элге атагы чыккан тикмеч, колунан көөрү төгүлгөн уз болгон экен. Анын соккон таар, кийиз, килемдери үйдүн көркүнө көрк берип турчу экен.

Перифраз

Мына, жаз да келди. Жылдын бул мезгили табияттын жандынышы менен ар бир адамдын, жандыктын көңүлүн көтөрөт, жакшы иштерге бел байлатат. Эскинин баары эриген карлардай жок болуп, мезгил улам өткөн сайын унутта калат.

Синтаксиситик конструкциялардагы параллелизмдер

Меште күйгөн көмүр табы

жылытат

Сыртта жанган жарык

тынат.

Алыс жакта, көк деңизде

кеме чөксө

Суу үстүндө каркыралар

чурулдайт... (А.Блок, котормо биздики – А.Т.)

Ошентип, текст речтеги бирдиктүү бир маанини бериши үчүн андагы сүйлөмдөр менен абзацтардын аралыгында лексикалык жана грамматикалык каражаттар пайдаланылат.

Тексттин белгилери

Автордун ою жеткиликтүү болушу үчүн текстте тематикалык биримдик (бүтүндүк), ойдун түшүнүктүүлүгү менен кенендиги, ыраатуулугу, байланыштуулугу жана бүтүндүгү сакталышы шарт.

Келгиле, тексттин ички жана сырткы формаларын камсыз кылган анын негизги белгилерин карап чыгалы:

Тексттин негизги белгилерине кайсылар кирет?

1. Тематикалык бүтүндүк. Тексттин составындагы сүйлөмдөрдүн баары же алардын айрым абзацтары ал тексттин темасын же автордун оюн ачып бериши керек.

2. Ой чабытынын кенендиги. Тексттин темасы подтемалар же микротемалар аркылуу ачылат. Ал подтемалардын же микротемалардын биримдиги (бүтүндүгү) теманын толук кандуу ачылышын камсыз кылат. Көлөмү чоң (ири) тексттерде подтемалар микротемаларга ажырайт. Жалпы жонунан алар тексттеги негизги ойду берүүгө баш ийдирилиши керек.

3.Ырааттуулук – тексттин курамындагы ар бир сүйлөм жаңы бир маалыматты берип турушу абзел (мурунку сүйлөмдү кайталабай), мунун өзү тексттин маанисинин, мазмунунун өнүгүшүн камсыз кылат.

4.Биримдик (байланыштуулук) – тексттин маанилик (мазмундук) биримдигин камсыз кылып туруучу белгиси.

6.Тексттин бүтүндүгү – бул автордун берейин деген оюна каршы келген тилдин, речтеги лексикалык, грамматикалык же стилистикалык каражаттардын кошулуп кетпешин камсыз кылат.

7.Автордук ойдун жыйынтыкталышы – бул тексттин негизги белгилеринин бири катары анын аякталышын көрсөтүп, автордун айтайын деген оюн жыйынтыктайт, тема толугу менен ачылды дегенди билдирет.

Тапшырма.

Текстке карата теориялык анализ жүргүзүп жатып, мында биз чакан – чакан тектерди сунуш кылдык. Силер аларга карата суроолорду түзгүлө, аларга жооп издегиле. Суроолорго туура жооп берүү үчүн оболу текстти кунт коюп, түшүнүп окуп чыгуу шарт.

Колдонулган адабияттар:

1. Адабият таануу илимине киришүү: Тектология. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1989. – 176 б.
2. Алексеева В. Творческая деятельность – как основа понимание текста. – Москва, 2001. 256 стр.
3. Добаев К., Супатаева Э. Азыркы мектеп: ал кандай болушу керек? //КББАнын Кабарлары, 2019. № 2(48). – 62 – 66 бб.
4. Тил илимине киришүү: Текстология. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1990. – 217 б.
5. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. Учебное пособие. – Мосуква: Психология, 1987. – 176 стр.

References:

1. Introduction to Literary Studies: Tectology. Textbook for students of higher educational institutions. - Frunze, 1989. - 176 p.
2. Alekseeva V. Creative activity is the basis of understanding the text. - Moscow, 2001. 256 p.
3. Dobaev K., Supataeva E. Modern school: what should it be? //News of KBBA, 2019. No. 2(48). - 62 - 66 pp.
4. Introduction to Linguistics: Textology. Textbook for students of higher educational institutions. - Frunze, 1990. - 217 p.
5. Halperin I.R. Informativeness is a single language. Educational allowance. - Mosukva: Psychology, 1987. - 176 p.